

Maria Joanna Turos

Tematyka medyczna na łamach „Roczników Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk” (1802–1830)

Medical matters in the “Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk” (Yearbooks of the Royal Warsaw Society of Friends of the Sciences) (1802–1830)

Department of Medical Ethics and Palliative Medicine, Medical University of Warsaw, Poland
Correspondence to: maria.turos@wum.edu.pl

STRESZCZENIE: Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, działające w pierwszych dekadach XIX w., przyczyniło się do rozwoju życia naukowego na terenie Polski. Jednym z obszarów zainteresowania Towarzystwa były szeroko rozumiane nauki medyczne, a wśród jego członków od samego początku znajdowali się liczni lekarze. Na łamach „Roczników Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk” miejsce znalazło szereg prac związanych z medycyną, których prezentacji poświęcony jest niniejszy artykuł.

SUMMARY: The Warsaw Society of Friends of the Sciences, active in the first decades of the 19th century, contributed to the development of scientific life in Poland. The Society took interest in medical sciences in a broad sense, among other things, and from the very beginning its members included many medical doctors. Among the works published in the “Yearbooks of the Royal Warsaw Society of Friends of the Sciences” were a number of papers on medicine, presented in this article.

KEYWORDS: Warsaw Society of Friends of the Sciences, “Yearbooks of the Royal Warsaw Society of Friends of the Sciences”, scientific journals, Warsaw, 19th century.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license.

Na początku XIX w. Warszawa stała się małym, prowincjonalnym miastem Prus Południowych, jak nazwano tę część ziem polskich po trzecim rozbiórce [1 s. 5]. Gród nad Wisłą stracił stołeczny splendor i był siedzibą jedynie władz o charakterze wojennym, m.in. Kamery Wojenno-Ekonomicznej Prus Południowych [1 s. 5].

W celu przeciwstawienia się germanizacji i stworzenia możliwości oddziaływania na kulturę nie tylko w najbliższym kręgu, ale też na terenie innych zaborów założono w Warszawie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Była to inicjatywa Stanisława Sołtyka. Inauguracja działalności miała miejsce 16 XI 1800 r. [2 s. 12], a pierwsze publiczne posiedzenie – 7 dni później. Z grona warszawskich medyków w spotkaniu uczestniczył wybrany do 30-osobowego grona założycieli Tomasz Twardochlebowicz [2 s. 12]. Na czele nowo powołanej instytucji stanął, jako prezes, biskup Jan Chrzyciel Albertrandi [3 s. 45-6]. Pełnił tę funkcję przez 8 lat, aż do śmierci [4 s. 107]. Później obowiązki prezesa objęli Stani-

ław Staszic (w latach 1808–1826) i Julian Ursyn Niemcewicz (1827–1832). Oczekiwanie na zgodę władz pruskich trwało blisko 4 lata, gdyż dopiero w 1804 r. uzyskano „łaskę królewską” [2 s. 13], ale w niczym nie przeszkadzało to ożywionej działalności naukowej. Warto nadmienić, że już w pierwszym okresie działalności Towarzystwa, w latach 1800–1806, zagadnienia stricte medyczne – w formie referatów, dłuższych wystąpień czy prezentacji, omówienia nadesłanych dzieł, konkursów na tematy wskazane w czasie posiedzeń – zostały poruszone ponad 20 razy [5 s. 1-15]. Pierwszą stałą siedzibą Towarzystwa była posesja na Kanonach na warszawskim Starym Mieście. Stanisław Staszic zakupił tam trzy leżące obok siebie domy i dość znacznym kosztem, pokonując opór władz pruskich, doprowadził do ich przebudowy [2 s. 16].

W okresie Księstwa Warszawskiego sprawujący władzę Fryderyk August dekretem z 30 IV 1808 r. zmienił nazwę Towarzystwa na Warszawskie Królewskie Towarzystwo Przy-

jaciół Nauk. 15 III 1816 r. zaaprobował je car rosyjski i jednocześnie król polski Aleksander I, a kilka miesięcy po jego śmierci, w marcu 1826 r. – nowy władca Mikołaj I.

Kłeska wojny polsko-rosyjskiej, która wybuchła po powstaniu listopadowym, przesądziła o losach Towarzystwa. Dnia 6 IV 1832 r. nastąpiła likwidacja, a później konfiskata i częściowa grabież majątku. Książę Czernyszew pisał do gen. Iwana Paskiewicza: „Cesarz raczył uznać Towarzystwo Przyjaciół Nauk za nieistniejące” [4 s. 111].

Towarzystwo bardzo wcześnie, bo już w 1802 r., opracowało szczegółowy statut, uzupełniany potem w latach 1804, 1814, 1826 i 1827. Jako zasadniczy cel działalności każdorazowo podawano „szerzenie nauk i umiejętności w języku polskim” [2 s. 12]. Zgodnie z treścią statutu w skład instytucji wchodziło 60 członków czynnych oraz nieograniczona liczba członków honorowych, „przybranych” [6 s. 1] i korespondentów. Dla zharmonizowania i lepszej organizacji prac w ramach Towarzystwa wyodrębniono początkowo pięć wydziałów. Nauki medyczne zgodnie z pierwszym statutem znalazły się w wydziale matematycznym. W 1804 r. zmniejszono liczbę wydziałów do trzech, a później – do dwóch. Wydział nauk i wydział umiejętności (obejmujący nauki medyczne) przetrwały do końca prac Towarzystwa.

Medycy warszawscy już na samym początku dość intensywnie włączyli się w działania nowego ciała naukowego. Jednymi z pierwszych czynnie działających byli Jacek Hiacynt Dziarkowski i Tomasz Twardochlebowski, a w późniejszym okresie – Walenty Gagatkiewicz, Michał Bergonzoni, Leopold Lafontaine, Jerzy Arnold, Józef Filipecki i Filip Kincel [7 s. 13]. Z listy zamieszczonej w tomie z roku 1812 wynika, iż do członków czynnych należeli Jędrzej Śniadecki i inni związani z Towarzystwem praktycznie od początku istnienia, a wzmiankowany Michał Bergonzoni pełnił funkcję prezesa działu matematyczno-fizycznego [6 s. 2]. Wśród członków przybranych [6 s. 4-6] znaleźli się natomiast: August Ludwik Bécu z Wilna, Fryderyk Hoffman, Jan Lernet z Krzemieńca, Józef Szymkiewicz z Wilna i August Fr. Wolff.

Jednym z członków przybranych był również Antoni Czere towicz [7 s. 19], przy którego nazwisku można znaleźć informację: „urzędnik zdrowia w wojsku Polskiem” [6 s. 4]. O tej postaci – związanej przez rok z armią – wspominają w swoich zestawieniach kadry medycznej wojsk Księstwa Warszawskiego Wacław Męczkowski [8 s. 57] i Franciszek Giedroyc [9 s. 388].

Niemal równolegle z uzyskaniem osobowości prawnej Towarzystwo zaczęło publikować własny periodyk: „Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”. Pierwszy tom ukazał się w 1802 r. [10]. Dziesięć lat później do nazwy

dodano człon „Królewskiego” [11] i pod takim tytułem czasopismo ukazywało się aż do roku 1830 – ostatniego roku normalnego funkcjonowania tej instytucji naukowej.

Sytuacja polityczna wymuszała przerwy wydawnicze, przez co tom III ukazał się w 1804 r. [12], a IV – dopiero w 1807 r. [13]. Podobną przerwę wywołała wojna polsko-austriacka w roku 1809: tom V został opublikowany z datą 1808 [14], kolejny zaś – z datą 1810 [15]. Najdłuższa przerwa, która również wynikała z wojny, a później z nieustabilizowanej sytuacji państwowej, zaistniała po roku 1812: tom VIII wydano w tymże roku, natomiast IX [16] – dopiero w 1816. „Roczniki” nie ukazały się także w latach 1819, 1826 i 1829.

Każdy z tomów stanowił oddzielną książkę, wielkością zbliżoną do popularnej szesnastki, i liczył średnio ok. 350–550 stron (przykładowo: t. I z 1802 r. – 540, t. IX z 1816 r. – 484, t. XII z 1818 r. – 382).

Układ tekstu, podobny we wszystkich tomach, odpowiadał najczęściej tematyce trzech posiedzeń. Na początku znajdowało się „zagaienie” [16 s. 10], jak określano mowę wprowadzającą prezesa, a dalej – kolejne referaty, opatrzone tytułem i datą posiedzenia, na którym zostały wygłoszone.

Nadesłane lub zgłoszone prace były każdorazowo oceniane pod względem merytorycznym przez trzech albo czterech recenzentów, wybieranych z grona członków czynnych Towarzystwa.

Jak już wspomniano, tematyka medyczna od samego początku pojawiała się na posiedzeniach Towarzystwa w formie wystąpień członków czy zaproszonych gości. Na łamy „Roczników” trafiła względnie późno i w większości były to nieco zmodyfikowane wersje referatów wygłoszonych na posiedzeniach. Wspominano o zamiarze publikacji i innych artykułów medycznych zgłaszanych do oceny przez władze Towarzystwa. Tak było chociażby w 1804 r. z obszerną rozprawą Jacka Hiacynta Dziarkowskiego poświęconą kulturowi [17 s. 54, 59], którą wprawdzie wysoko oceniono, lecz której nie ogłoszono drukiem.

TOM VII – ROK 1811

Po raz pierwszy cztery duże teksty o tematyce medycznej ukazały się w tomie VII z 1811 r. [18]. Były to kolejno: (1) *Mowa na pochwałę Ś.P. Walentego Gagatkiewicza Doktora Medycyny przez Leopolda Lafontaine doktora medycyny i chirurgii* (s. 39–62) – tekst, utrzymany w formie przemowy homagialnej, został przygotowany tuż po śmierci Gagatkiewicza i następnie odczytany na posiedzeniu Towarzystwa 15 V 1805 r. [19]. Warto nadmienić, iż ukazał się drukiem również oddzielnie, w formie niewielkiej, 15-stronicowej broszurki, ozdobionej portretem Gagatkiewicza. Biblioteka

Narodowa jako datę opublikowania tej pozycji podaje rok 1805 [20]. Trudno określić, w którym języku tekst powstał, ponieważ na jednym z posiedzeń Towarzystwa zajmowano się problemem przekładu na język polski [17 s. 81]. Należy przypuszczać, iż Lafontaine, zgodnie z przestrzeganiem zwyczajem akademickim, wygłosił swoje wystąpienie po łacinie; (2) *Wiadomość o życiu i działalności Jana Jonstona* (s. 132–151) – artykuł pióra Jerzego Arnolda, biografia nieco zapomnianej postaci wielkopolskiego medyka i naukowca z XVII w.; (3) *Rozprawa o hojności Królów i względach Panów Polskich do rzeczy lekarskich i lekarzów* – część pierwsza do roku 1548 (s. 166–188); (4) *Rozprawa o hojności Królów i względach Panów Polskich do rzeczy lekarskich i lekarzów* – część druga do roku 1696 (s. 248–272) – obszerny tekst autorstwa Jerzego Arnolda, jednego z warszawskich lekarzy i czynnego członka Towarzystwa od 1805 r.

Wszystkie cztery teksty, liczące w sumie ponad 80 stron, śmiało można uznać za jedno z pierwszych bardziej szczegółowych i systematycznych prac poświęconych historii polskiej medycyny. Szczególnie istotne są biografia mało znanego, a zasłużonego dla nauki Jana Jonstona oraz cały szereg wzmianek – zwłaszcza w drugiej części *Rozprawy...* – o medykach polskich bądź pracujących w Polsce w XVI i XVII stuleciu. W tekście znaleźć można nazwiska Józefa Strusia – Jerzy Arnold pisał „Strut” [21 s. 249], Antoniego Sneebergera – o którym autor nadmienia, iż „zajmował się zdrowiem żołnierza” [21 s. 251], Wojciecha Oczki i innych.

TOM IX – ROK 1816

Kolejna praca związana z zagadnieniami medycznymi ukazała się dopiero w 1816 r., po blisko pięcioletniej przerwie. Była to *Rozprawa o sztuce lekarskiej popularnej*, napisana przez Augusta Fr. Wolffa [22] i po raz pierwszy zaprezentowana na posiedzeniu Towarzystwa 30 IV 1811 r. Rozprawa stanowiła niezwykle twórczą polemikę z poradnikami propagującymi rozmaite sposoby leczenia powszechnych chorób, często anonimowymi, funkcjonującymi w świadomości społecznej w wieku XVIII i na początku XIX. Podobnych publikacji ukazywało się sporo [tu m.in. 23, 24], przy czym – na co zwracał uwagę autor – opisywały one tylko pewne objawy ogólne, które osobie z wykształceniem medycznym mogły sugerować przypadłość zupełnie inną od prezentowanej: „W najpospolitszych nawet chorobach, przepisy do ich leczenia nie Lekarzowi podane nie tylko, że nie są użyteczne, ale owszem i szkodliwe” [22 s. 224-5]. Nie negując konieczności powstawania popularnych kompendiów, Wolff podkreślał, iż powinny być one opracowywane przez wybit-

nych specjalistów i zawierać wyłącznie najważniejszą wiedzę, zrozumiałą dla laika. Przygotował nawet schemat, którym zakończył wystąpienie. Informacje zawarte w poradniku powinny zdaniem autora rozprawy dotyczyć: (1) chorób, które najczęściej zdarzają się w określonych porach roku; (2) dolegliwości bardzo trafnie określonych jako te, „na jakie człowiek przez błędne urządzenie życia swojego i zaspokojenie swoich żądz sam się wystawia” [22 s. 231]; (3) pomocy w nagłych wypadkach, do których Wolff zaliczył: oparzenia, utonięcie, porażenie piorunem, otrucie i pokąsanie przez dzikie zwierzęta; (4) zagadnień rozwoju i wychowania dzieci (należało przypominać m.in. o konieczności szczepienia przeciwko ospie).

Co ciekawe, pierwotny tekst tej rozprawy – w tłumaczeniu Hiacynta Dziarkowskiego przypuszczalnie dużo dłuższy – musiał być drukowany oddzielnie jeszcze przed zamieszczeniem na łamach „Roczników” [25 s. 14]. 5 X 1811 r. Wolff złożył bowiem do biblioteki Towarzystwa pierwszy wydany egzemplarz swojej pracy [25 s. 27-8], na co wskazuje notka zamieszczona przez Karola Estreichera w Bibliografii polskiej XIX stulecia [26 s. 142].

TOMY X I XI – ROK 1817

Kolejne dwa tomy periodyku Towarzystwa, a mianowicie X i XI, wydane zostały pod jedną datą w 1817 r. [27, 28]. Znaleźć w nich można aż cztery publikacje związane z medycyną: (1) *Rzecz o życiu Leopolda Lafontena*¹ przez Mich. Bergonzoniego MD (s. 173–193) – utrzymana w tonie homagiálním, lecz jednocześnie rzeczowa i obfitująca w dane przedmiotowe biografia członka Towarzystwa, wybitnego lekarza, naukowca i organizatora wojskowej służby zdrowia w Księstwie Warszawskim. Do ukazania się w 1949 r. biogramu autorstwa Aleksandra Krasuskiego [29] był to jeden z najdłuższych tekstów poświęconych Lafontaine’owi; (2) *Rozprawa o hojności Królów i względach Panów polskich dla rzeczy lekarskiej i Lekarzów od roku 1697 do roku 1763* (s. 330–351) – dalszy ciąg zapisów historycznych Jerzego Arnolda dotyczących medycyny i medyków na ziemiach polskich pod panowaniem saskim; (3) *Rozprawa o kołtunie* (s. 488–506) – tekst referatu wygłoszonego przez Augusta Fr. Wolffa na posiedzeniu Towarzystwa 2 V 1815 r., który przypuszczalnie został przedłożony do oceny w marcu 1815 r. pod tytułem *Kołtun nie jest chorobą*. Temat ten pojawiał się dość często na posiedzeniach Towarzystwa: w 1804 r. pracę o kołtunie „niesłusznie za chorobę kraiową poczytowanym” [17 s. 54, 59] przygotował wspomniany już Jacek Hiacynt Dziarkowski, później oceniano tekst nadesłany przez

¹ Obecnie trudno ustalić, dlaczego autor tak zapisał nazwisko – być może zasugerował się niezbyt czytelnym podpisem na książce autorstwa Lafontaine’a [19]. Egzemplarz w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Sygn. 12.28.1.91.

Jana Kauscha – *De plica polonica* [30 s. 65] i rozprawę Tomasa Chromego, lekarza pracującego przy kopalni soli w Wieliczce – *Najnowsze odkrycia i dostrzeżenia nad chorobą kołtun* [30 s. 92] (zrecenzowaną w 1814 r. przez Jerzego Arnolda). W listopadzie 1812 r. na posiedzeniu ogólnym [25 s. 49] przyjęto projekt gromadzenia wiadomości o chorobie kołtunowej, niestety z powodu sytuacji politycznej, a przede wszystkim działań zbrojnych, więcej do pomysłu nie powracano. Tekst zamieszczony w „Rocznikach” powstał najprawdopodobniej na przełomie 1814 i 1815 r.

W drugim z tomów wydanych pod datą 1817 znaleźć można informację o członkach czynnych (spośród których medykami byli: Michał Bergonzoni, praktycznie od samego początku pełniący funkcję prezesa działu umiejętności [31], Józef Celiński, Jacek Hiacynt Dziarkowski, Filip Kincel, Jędrzej Śniadecki, August Fr. Wolff) i przybranych (Franciszek Brandt, Ignacy Fijałkowski, Jan Bogumił Freier, Jakub Fryderyk Hoffman, Jan Lernet), a także *Rozprawę o morze* (s. 1–273) Jana Lerneta.

Ciekawe są losy tego tekstu, o którym jako „godnym uwiecznienia” [17 s. 145] mówiono po raz pierwszy w czerwcu 1806 r. Został on pierwotnie przygotowany w języku łacińskim. Przekładem początkowo zajmował się Józef Filipecki, ale pracy nie ukończył. Po nim tłumaczenie przejęli Barański (imię nieznane) i Ziółkowski (imię również nieznane) [25 s. 28], a wreszcie – wspomniany już Antoni Czeretowicz. Praca nadesłana do Towarzystwa musiała być dużo obszerniejsza, gdyż zamierzano wydać ją w formie oddzielnej książki. W Warszawie się to jednak nie udało i ostatecznie praca wyszła drukiem w Krzemieńcu, o czym donosił sam autor, nadsyłając do biblioteki Towarzystwa cztery egzemplarze [30 s. 184].

Na łamach „Roczników” ukazała się wersja skrócona w stosunku do edycji krzemienieckiej, która – o czym wspomina w notce Karol Estreicher – liczyła blisko 400 stron [32 s. 578]. Jak głosi wzmianka w podtytule, rozprawa została „z łacińskiego na polski przez Karola Soczyńskiego Med. Doktora przełożona” [28 s. 1].

Po krótkim wstępie Jan Lernet podaje nazewnictwo schorzenia w języku polskim („mór, powietrze, zaraza, łożnica, pomarlica, choroba łożna” [28 s. 1]), a następnie chronologię i czas trwania kolejnych epidemii od okresu średniowiecza. Wspomina o wczesnych pismach poświęconych temu zagadnieniu, m.in. o dodatku do *Zielnika* Marcina Sienika z Krakowa.

Zasadniczą treść rozprawy tworzą odpowiedzi na pytania zadane podczas posiedzenia Towarzystwa 5 V 1803 r., kiedy to „historia morowego powietrza w Polsce” [33 s. 229]

stanowiła temat konkursowy. Zagadnienia sformułowano następująco: (1) „z dziejopisów Polskich, pewney powieści i innych gruntownych wiadomości opisać historiją morowego powietrza w Polskich kraiach”; (2) „obiasnić, czyli ta zaraza miała kiedy początek swój w kraiach Polskich, czyli też z obcych krajów przyniesioną była”; (3) „w iednym i drugim z tych przypadków iakie właściwe były ich oznaki i ieśli z iakiey szczególnej cechy w rozmaitych czasach poznać można było z iakiego kraiu do Polski przybyła”; (4) „w przechodach z iednego kraiu do drugiego, czyli gwałtowność tey zarazy pomnażała się, czyli przytępiona zostawała”; (5) „iakie w różnych czasach u nas przedsięwzięte środki były dla ustrzeżenia się tey zarazy i jakie doświadczone lekarstwa do poratowania zarażonych”; (6) „przedłożyć sposoby nayskuteczniejsze do wytępienia ieżeli to bydź może na zawsze tey zarazy” [34 s. 16-7].

Autor tekstu udzielił wnikliwych odpowiedzi i dość ciekawie opisał – analizując choroby, które można zakwalifikować do omawianej kategorii – co rozumie pod pojęciem „mór” [34 s. 20-1]. Po raz kolejny przedstawił okresy, gdy szalały choroby związane z wojnami, i rozróżnił sześć najczęstszych postaci moru, z których piąta jest dość szczegółowo opisaną dżumą dymieniczą [34 s. 45-6]. Jako jedną z metod profilaktyki wymienił dbałość o higienę („zaraza morowa przez tęgi ług może bydź zniszczoną” [34 s. 79]).

Z rzeczy interesujących, a zarazem dobrze obrazujących szybkość przepływu informacji naukowych w początkach XIX w. znaleźć można w tekście uwagę o obserwacjach lekarzy francuskiej armii (m.in. Antonio Savaresiego) z okresu kampanii egipskiej w 1798 r. [34 s. 165], jak również na temat eksperymentu, który René Desgenettes [34 s. 83] przeprowadził w czasie kampanii syryjskiej w 1799 r., a potem opisał w dziele *Histoire medicale d’armee d’Orient* [35], wydanym w 1802 r. w Paryżu. Warto nadmienić, iż tak naprawdę Desgenettes wtarł sobie w miejsce ułknięcia ropę ze zmienionego zapalnie węzła chłonnego, gdyż – co podaje w swojej pracy Patrice Bret [36 s. 217-8] – lekarz angielski, który 3 lata później powtórzył eksperyment z materiałem bakteryjnym pochodzącym z prawdziwej dymienicy, po kilku dniach zmarł na dżumę.

Pracę Jana Lerneta zamykają obszerna (licząca 321 pozycji) bibliografia [34 s. 259-68] oraz ciekawy słownik nowych pojęć w języku polskim, które zostały wprowadzone w tłumaczeniu [34 s. 268-72].

TOM XII – ROK 1818

W XII tomie „Roczników”, opublikowanym w 1818 r., znaleźć można dwie prace związane z medycyną: (1) *Rozbiór wody Natęczowskiej przez Józefa Celińskiego* (s. 40–52) –

referat pierwotnie odczytany podczas posiedzenia 15 I 1817 r., streszczenie pracy *Wody mineralne w Nałęczowie* [37]. Autor przedstawia analizę fizykochemiczną jednego z naturalnych źródeł znajdujących się w okolicach Nałęczowa, określonego jako „żelazno-mineralne” [38 s. 49]. Streszczony tekst kończy się interesującą wzmianką o praktycznym wykorzystaniu tamtejszej wody, przygotowaną przez Filipa Kincla [38 s. 52] – opisuje on „osoby i choroby, które za jego poradą w wodach Nałęczowskich uleczonemi zostały” [38 s. 52]. Niestety uwagi te nie zostały zamieszczone w „Rocznikach” ani odnotowane w aktach Towarzystwa [5 s. 75-84]; (2) *O dzielności ziela jaskółczego większego Chelidonium Maius L. w chorobie wenerycznej* (s. 85–105) – tekst referatu Jana Bogumiła Freyera odczytanego na posiedzeniu 30 IV 1817 r., recenzowany przez Michała Bergonzonego i Filipa Kincla. Jest to opis trzech przypadków rozpoznanych przez autora jako choroby weneryczne, w których leczeniu zastosowano jaskółcze ziele i uzyskano wyraźną poprawę stanu zdrowia pacjentów. Należy tu wspomnieć, iż pewne obserwacje poczynione przez Freyera zostały potwierdzone przez współczesną naukę [39].

TOM XIII – ROK 1820

W tomie „Roczników” z 1820 r., opatrzonym numerem porządkowym XIII [40], znaleźć można kolejne trzy publikacje dotyczące zagadnień medycznych.

Pierwsza to *Rozprawa Ignacego Fijałkowskiego uwieńczona przez Towarzystwo o oświeceniu ludu...* (s. 152–249) – to tekst mający bardzo ciekawą historię. Powstał jako praca konkursowa na temat ustalony w trakcie zebrania 30 III 1814 r. [30 s. 168-9]: *Instrukcja dla ludu względem zachowania zdrowia*. Zasadnicza treść pracy miała omawiać przyczyny rosnącej śmiertelności, jak również wskazać, w formie przystępnej dla ludności, najważniejsze sposoby zachowania życia i zdrowia. Wiadomo, iż wpłynęły w sumie cztery prace, m.in. niezakwalifikowany tekst *Wydartą sprawiedliwość przywróćmy ludowi, a zapobieżem chorobom zbrodniom i morowi* [30 s. 216] oraz *Wieczory plebańskie* [30 p. 213], także ocenione negatywnie. O trzeciej pracy nie zachowały się bliższe wzmianki; niewykluczone, że był to tekst jednego z członków korespondentów – Matteo Moro z Cremony, o którym wspominał w 1817 r. Bergonzone [41]. Podobnie brak szerszych informacji o *Instrukcji dla ludu polskiego* [33 s. 96-104], zgłoszonej przez nieznanego z imienia Mieroszewskiego w początkach 1814 r. (była to pierwsza nadesłana praca). W listopadzie 1815 r. po raz kolejny rozpisano konkurs, zawężając temat do kwestii sanitarno-higienicznych. Pracy podjął się Ignacy Fijałkowski, najprawdopodobniej w październiku 1818 r. tekst został przygoto-

wany i złożony w Towarzystwie. Zajmowano się nim na posiedzeniach w marcu 1819 r., a recenzowali go Bergonzone, Dziarkowski i Kincel.

Zasadnicza treść, którą w skrócie zaprezentowano publicznie na posiedzeniu 3 V 1819 r., została podzielona na kilka rozdziałów. Są to kolejno: (1) *O siedzibach właścian* – autor zwrócił tu uwagę na tragiczną z punktu widzenia zdrowotności sytuację mieszkańców wsi. Sugerował wznoszenie domów z kominami wyprowadzonymi na dach, w miejscach suchych, nienarażonych na wylewy rzek bądź spływ wody. Pisząc o fatalnym stanie ogrzewania, nadmieniał o zaccadzeniu i pokrótce omówił sposoby ratowania się. Odwołał się do pracy Kincla pod roboczym tytułem *O chorobach potrzebujących prętkiego ratunku* [42 s. 69], bardzo pozytywnie ocenionej przez członków Towarzystwa, przede wszystkim przez Bergonzonego. Przymuszczałnie wystąpienie to powstało na kanwie wcześniejszej publikacji Kincla *Sposoby ratowania nieszczęśliwych w chorobach nagłych śmiercią zagrożających* [43], która ukazała się w Warszawie w 1806 r. i którą notuje Karol Estreicher [32 s. 377]. Na przełomie 1817 i 1818 r. Kincel przedłożył pod obrady Towarzystwa następny tekst – *O krupie* [44 s. 30], również opublikowany później w formie samodzielnej książki [45]; (2) *O macierzyństwie* – Fijałkowski poruszył tu zagadnienie właściwego odżywiania się ciężarnych i unikania alkoholu. Podjął próbę obalenia licznych przesądów związanych z okresem ciąży i połogu, a w trosce o zdrowie noworodka odradzał wczesny chrzest, szczególnie w miesiącach zimowych [46 s. 180-1]. Dużo miejsca poświęcił karmieniu piersią; (3) *O wychowaniu* – było to nawiązanie do rozdziału poprzedniego. Autor zwrócił uwagę na potrzebę troski o dzieci i ochrony przed chorobami przez szczepienie ospy, a także (co podówczas brzmiało niezwykle nowatorsko) sprzeciwiał się nadużywaniu siły fizycznej i brutalnemu często karaniu dzieci za drobne wykroczenia; (4) *O pokarmach i napoiach* – rozdział został podzielony na mniejsze akapity. Pierwszy dotyczył zboża, ze szczególnym uwzględnieniem starannego przesiewania ziarna, w celu uniknięcia zanieczyszczenia sporyszem. Drugi zawierał uwagi odnośnie do spożywania roślin dziko rosnących podobnych do jadalnych (zwłaszcza pietruszki), a mających działanie silnie toksyczne. Trzeci akapit poświęcił autor mięsu, które może być nośnikiem chorób, stąd konieczność obserwowania zwierząt rzeźnych [46 s. 200-1]. W akapicie czwartym mowa jest o zatruciu grzybami – tu Fijałkowski odwoływał się do tekstu zamieszczonego w „Gazecie Warszawskiej”, w trzech kolejnych numerach z maja 1818 r. [47-49]. Poruszał też problem dostępu do czystej wody i właściwego zabezpieczenia studni, a w zakończeniu po raz kolejny surowo wypowiedział się o nadużywaniu alko-

holu; (5) *O ubiorach* – podobnie jak poprzedni, rozdział składał się z szeregu akapitów, w których autor m.in. zwracał uwagę na higienę osobistą i podawał prosty przepis na zwalczanie kołtuna: codzienne czesanie się i częste mycie głowy w trakcie kąpieli, a także chronienie głowy przed nadmiernym nasłonecznieniem, co pozwalało równocześnie unikać porażenia słonecznego. We fragmencie na temat stanu stóp Fijałkowski zamieścił nawet pomysłowy przepis na kierpce [46 s. 227-8]. Prócz czystości osobistej zalecał sprzątanie pomieszczeń mieszkalnych i regularną zmianę pościeli. Nie można wykluczyć, że autor, ze względu na kontakt ze szpitalnictwem wojskowym jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego², odwoływał się tu do wydanych w 1815 r. *Przepisów służby zdrowia wyjętych z ogólnego urzędzenia Administracji i Rachuby wewnętrznej dla Wojska Polskiego wszelkiej broni zatwierdzonego przez Komitet Wojskowy* [50]. Szczególnie końcowe akapity rozdziału są zbliżone treściowo do obszernej „tabelli odmian bielizny” [50 s. 24] zamieszczonej w powyższym dokumencie; (6) *O zwyczajach i przesądach* – kolejny rozdział podzielony na mniejsze części, w których autor starał się zwalczać zwyczaje związane z puszczaniem krwi i zażywaniem leków niewiadomego pochodzenia, a w zakończeniu podawał niezwykle trafne sposoby postępowania w czasie burzy i udzielania pomocy porażonemu piorunem.

Tekst zaopatrzonego w bibliografię, zamieszczoną u dołu strony przy odpowiednich fragmentach. Liczyła ona w sumie 24 pozycje, przede wszystkim w języku niemieckim.

Za swoją pracę Ignacy Fijałkowski został uhonorowany złotym medalem, sam tekst zaś opublikowano także w formie oddzielnej książki [51].

Pozostałe dwie prace opublikowane w tomie XIII „Roczników”, dotyczące zagadnień medycznych to: (1) *Rys życia i zasług Michała Bergonzoniego* (s. 467–474) – referat Filipa Kincla, odczytany na posiedzeniu 24 XI 1819 r. Jest to typowy tekst homagiálny, pełen właściwych dla epoki zwrotów retorycznych, upamiętniający wieloletniego członka Towarzystwa – Michała Bergonzoniego, zmarłego 5 III 1819 r. w Warszawie. Znaleźć tu można również kilka interesujących informacji biograficznych; (2) *Rozprawa czwarta o hojności Królów i względach Panów polskich dla rzeczy lekarskiej i Lekarzów* (s. 504–527) – przedostatnia część pracy historycznej autorstwa Jana Arnolda, obejmująca okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego od roku 1764 do 1795. Tekst został odczytany na posiedzeniu 24 XI 1819 r. Pod koniec 1820 r. powołano w Warszawie drugie towarzystwo naukowe, a mianowicie Towarzystwo Lekarskie War-

szawskie. Pierwsze oficjalne zebranie odbyło się 6 XII 1820 r. [52 s. 43]. Członkami nowej organizacji, którzy jednocześnie intensywnie działali w Królewskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, byli August Fr. Wolff, Jerzy Arnold, Ignacy Fijałkowski i Filip Kincel.

Na posiedzeniach niejednokrotnie odczytywano fragmenty albo całe rozprawy opublikowane w „Rocznikach”. Najczęściej czynił to Wolff, który 17 IV 1821 r. prezentował swój tekst *O kołtunie*, zawarty w tomie X [52 s. 55], a następnie, 6 VII 1824 r., wybrane akapity obszernego tekstu o problemach higieny w Warszawie, również opublikowanego na łamach „Roczników” [53].

Do roku 1832, czyli daty likwidacji Królewskiego Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, mimo prowadzonych dyskusji – z których jedna odbyła się 16 V 1826 r. [52 s. 68] – a także ponawianych starań Towarzystwo Lekarskie Warszawskie nie wydawało własnego periodyku. Stąd zrzeszeni w nim lekarze, przede wszystkim Wolff, publikowali na łamach „Roczników”.

TOM XV – ROK 1822

Rok 1822 przyniósł dwa teksty związane z medycyną na łamach XV tomu „Roczników” [54]: (1) *Rozbiór wód mineralnych Goździkowskich przez A. Kitajewskiego* (s. 87–108) – praca podobna do artykułu Józefa Celińskiego z tomu XII, dotycząca badań źródeł wód mineralnych znajdujących się w okolicach Goździkowa w Opoczyńskim. Tamtejsza woda miała charakter wody żelazistej, zawierała sole wapienne i była nasycona naturalnym dwutlenkiem węgla. Jak stwierdził autor, „iey naturalna temperatura iest bardzo ożywiająca” [55 s. 107]; (2) *Rozprawa piąta o hojności Królów i Panów Polskich na Lekarzy i rzecz lekarską w szczególności za czasów Króla Stanisława Augusta* (s. 135–164) – tekst autorstwa Jerzego Arnolda, zwieńczenie długiego cyklu rozpraw poświęconych szeroko rozumianej historii medycyny.

W tomie XVI, datowanym na rok 1823 [56], znalazła się praca Józefa Celińskiego *Opis rozbioru wody mineralney w domu Szubertów przy ulicy Grzybowskiy i Ciepłey* [57]. Próbkę wody pobranej z głębokiej studni, wykopanej w końcu XVIII w., zostały poddane szczegółowej analizie. W wodzie znaleziono węglany żelaza, „siarkan i solan wapna” [58 s. 13] oraz krzemionkę.

TOM XXI – ROK 1830

Ostatni tom „Roczników” ukazał się już u nowego wydawcy – Natana Glücksberga. Warto nadmienić, iż zmiana ta niezbyt korzystnie wpłynęła na poziom edytorski, gdyż w tek-

² Jako „lekarza naczelnego 1 Dywizyi” wymienia go W. Męczkowski [8 s. 53].

ście obecnych jest wiele błędów zecerskich. Tom z 1830 r. nosił numer XXI [59] i zawierał dwa teksty powiązane z naukami medycznymi: (1) *Pochwała Ś.P. Czekierskiego* (s. 21–40) – wystąpienie określone mianem „przymówienia” [60 s. 21] nowo przyjętego do Towarzystwa Wilhelma Malcza, „medycyny i chirurgii doktora” [60 s. 21]. Oprócz podziękowania za zaszczyt została tu przedstawiona sylwetka Józefa Czekierskiego, twórcy warszawskiej szkoły dla akuszerki [60 s. 26], doskonałego nauczyciela i autora czterotomowego podręcznika chirurgii, zmarłego w Marienbadzie 20 VII 1827 r.; (2) *Rys topografii medycznej miasta Warszawy* (s. 268–296) – w tekście Augusta Fr. Wolffa, nadesłanym w maju 1829 r., opatrzonym pięcioma przypisami i z powodu choroby autora odczytanym na posiedzeniu publicznym przez jednego z członków [61 s. 6], zostały omówione warunki zdrowotne oraz przyczyny śmiertelności i podstawowe choroby panujące w mieście, szczególnie na Powiślu, gdzie „częste są febry i gorączki nerwowe” [53 s. 273]. Za jeden z powodów występowania chorób Wolff uznał bardzo późne, zwłaszcza w warstwach zamożniejszych, spożywanie posiłków (kolacji „o 11 w nocy” [53 s. 279]), z kolei u uboższych – bardzo skromne wyżywienie, praktycznie bez mięsa, ograniczone do chleba, grochu i kartofli. Najważniejsza jednak była nadmierna konsumpcja alkoholu: „Coraz więcej nałóg do napojów rozpalających, likworów, wina, ponczu, tęgiego piwa tak upowszechniony u teraźniejszej młodzieży i u stateczniejszych ojców rodziny postrzegać się daje” [53 s. 280]. Poruszając problematykę zdrowia dzieci, autor, podobnie jak Ignacy Fijałkowski, zwracał uwagę na ryzykowny zwyczaj chrzczenia niemowląt, a często noworodków, w porze zimowej [53 s. 296].

Ubolewał również nad złym stanem higieny i kultury zdrowotnej wśród Żydów, którzy stanowili znaczny procent populacji miasta. Podkreślał większą śmiertelność dzieci żydowskich oraz częste występowanie u nich chorób oczu, świerzbu i innych chorób skóry.

Praca Wolffa zawiera wiele interesujących informacji, przykładowo wzmiankę o pierwszym opisie miasta pod kątem zabezpieczenia sanitarnego, który powstał w pierwszej połowie XVIII w. za sprawą „Erndtela, archiatry króla Fryderyka Augusta” [53 s. 268]; dziełko to ukazało się w Dreźnie³. Praca zawiera też liczne zestawienia statystyczne. Analiza pogodowa wskazuje najwyższą i najniższą temperaturę odnotowaną w ciągu 34 lat prowadzenia obserwacji: „Najwyższy stopień ciepła w tym przeciągu czasu był 28° nad, a najniższy 26 ½° niżej zera termometru Réamura” [53 s. 270]

³ „Varsavia physice illustrata, sive de aëre, aquis, locis et incolis Varsaviae etc. Autore Christ. Henr. Erndtelio etc. Dresd. 1730. Dzieło to notuje K. Estreicher [62 s. 95-6].

(odpowiednio +35,0°C i –32,5°C [63]). Dalej znajdują się zestawienia tabelaryczne liczby mieszkańców miasta [53 s. 277-8], zawartych związków małżeńskich [53 s. 283] oraz zgonów i urodzin za lata 1801–1828 [53 s. 284-5]. W komentarzu autor zwraca uwagę na znaczną śmiertelność pomimo braku znaczniejszych epidemii, gdyż *typhus bellicus* [53 s. 288], panujący w lazaretach wojskowych (szczególnie w 1813 r.), względnie mało szerzył się w Warszawie. Za jedną z przyczyn problemu Wolff uważa niski poziom higieny i złe warunki bytowe. Wśród dolegliwości nękających warszawiaków odnotowuje m.in. gruźlicę (zwaną wtedy suchotami [53 s. 295]), choroby weneryczne, a przede wszystkim schorzenia wynikające z trybu życia. Jak podaje, występowanie chorób zmienia się z porami roku: zimą i wiosną dominują zapalenia gardła i płuc oraz inne choroby gorączkowe, a latem i jesienią – biegunki i „dysenterie” [53 s. 291]. Pisząc o chorobach charakterystycznych dla ciepłej pory roku, Wolff wspomina ponadto o cholercie [53 s. 291]. Trudno jednak ustalić, czy choroba ta rzeczywiście docierała do Warszawy w latach 20. XIX w. (a jeśli tak – jakie stanowiła zagrożenie epidemiczne), czy też pod nazwą „cholera” kryła się inna ostra choroba przewodu pokarmowego.

Jak wykazała przeprowadzona analiza, przez 28 lat istnienia „Roczników” wśród 302 opublikowanych referatów znalazło się 19 tekstów poświęconych szeroko rozumianym naukom medycznym (to ok. 15% wszystkich publikacji). Zdecydowanie więcej zagadnień medycznych poruszano w trakcie posiedzeń, gdy omawiano również nadesłane referaty. Wiele z nich zostało zgłoszonych do druku, ale z różnych przyczyn (szczególnie w końcowym okresie działalności nie można wykluczyć ingerencji cenzorskich) nie ukazało się w periodyku.

Pozostał jednak wymierny ślad, ów „cień na ścieżce”, który warto – a nawet trzeba – „ocalić od zapomnienia” [64].

REFERENCE LIST

1. Beylin K. Piętnaście lat Warszawy : (1800-1815). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy; 1976. p. 32.
2. Offmański M, Kraushar A. Dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta; 1907.
3. Polski Słownik Biograficzny. T. 1. Lepszy K, et al., editors. Kraków: Polska Akademia Umiejętności; 1935.
4. Krajewska H. Rola Stanisława Staszica w Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Rozprawy z dziejów oświaty. 2006;45:107-12.

5. Rudawska B, Stebelska H, Wyderkowa T. Sprawy lekarskie w aktach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Warszawa: Główna Biblioteka Lekarska; 1955.
6. Wypis Członków Towarzystwa Królew. Prz. Nauk. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1812;8 cz. 1:1-9.
7. Organizacja i instrukcja dla archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. 1827-1831. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/077.
8. Męczkowski W. Pierwszy Zjazd Poświęcony Polskiej Medycynie Wojskowej. Warszawa: Druk K. Kowalewskiego, Piękna 15; 1917.
9. Giedroyc F. Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych. Departament Sanitarny; 1927.
10. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1802;1.
11. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1812;8 cz. 1.
12. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1804;3.
13. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1807;4.
14. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1808;5.
15. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1810;6.
16. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1816;9.
17. Dziennik posiedzeń ogólnych Towarzystwa Królewsko-Warszawskiego Przyjaciół Nauk między 4 listopada 1802 a skończony 4 listopada 1810 zawiera się w nim wiadomości o początku Towarzystwa przez J.K. Szaniawskiego członka i sekretarza Towarzystwa. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/059.
18. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1811;7.
19. Lafontaine FL. Mowa na pochwałę ś. p. [...] Walentego Gagatkiewicza konsyliarza nadwornego ś.p. Stanisława Augusta [...], członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, czytana na publicznym posiedzeniu tegoż Towarzystwa dnia 15go maja 1805 roku. Warszawa: [s.n.]; 1805.
20. Mowa na pochwałę ś. p. [...] Walentego Gagatkiewicza konsyliarza nadwornego ś.p. Stanisława Augusta [...], członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, czytana na publicznym posiedzeniu tegoż Towarzystwa dnia 15go maja 1805 roku / przez Leopolda Lafontaine. [Internet]. Polona; [Available from: <https://polona.pl/item/mowa-na-pochwale-s-p-walentego-gagatkiewicza-konsyliarza-nadwornego-s-p, OTI5MDEzMTQ/6/#info:metadata>]
21. Linde SB. Wstęp do słownika polskiego. Przez Samuela Bogumiła Linde, Rektora Liceum Warszawskiego, Członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk, na publicznym posiedzeniu czytana roku 1807. Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1811;7:189-272.
22. Wolff AF. Rozprawa o sztuce lekarskiej popularnej. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1816;9:222-32.
23. Pollacz R. Compendium medicum auctum to jest krotkie zebranie i opisanie chorob, ich różności, przyczyn, znakow, sposobow do leczenia... Częstochowa: Drukarnia Jasney Gory Częstochowskiej; 1789.
24. Mellin CJ. Lekarstwa domowe czyli Zbiór najlepszych, nayużyteczniejszych, i naypewniejszych środków zachowania zdrowia ludzkiego, oraz zapobieżenia chorobom w przyzwoitym czasie. Kraków: F. Gertne; 1802.
25. Protokół posiedzeń ogólnych Towarzystwa Królewsko-Warszawskiego Przyjaciół Nauk zaczęty 9 grudnia 1810 a doprowadzony do grudnia 1814 za prezesostwa Staszica, radcy stanu, sekretarza Ludwika Osieńskiego i E. Czarnieckiego. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/060.
26. Estreicher K. Bibliografia Polska XIX. Stolecia. T. V. Kraków: Wydanie Akademii Umiejętności, staraniem Kamissy bibliograficznej; 1880. p. 142.
27. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1817;10.
28. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1817;11.
29. Krasuski A. Leopold Lafontaine. Lekarz, działacz społeczny, protochirurg armii Księstwa Warszawskiego. Prace Komisji Historii Medycyny i Nauk Mat-Przyrodniczych. 1949;2:1-66.
30. Dziennik czynności działu filozoficznego pod prezydencją Bergonzoniego zaczęty roku 1805 w miesiącu styczniu a kończący się w roku 1816 w miesiącu grudniu. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/065.
31. Skład Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk w Roku 1817. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1817;11.
32. Estreicher K. Bibliografia Polska XX. Stolecia. T. II. Kraków: Czcionkami Drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1874.
33. Akta dotyczące się rozpraw konkursowych. T. I. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/048.
34. Lernet J. Rozprawa o morze. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1817;11:1-272.
35. Desgenettes R-N. Histoire médicale de l'armée d'Orient par le médecin en chef R. Desgenettes. Paris: Chez Croullebois, Et chez Bousange; 1802.
36. Bret P. Egipt w czasach Napoleona. Poznań: Dom Wydawniczy "Rebis"; 2002.
37. Celiński J. Rozbiór wód mineralnych natęczowskich w województwie lubelskiem zdziałany przez Józefa Celińskiego. Warszawa: s.n.; 1817.
38. Celiński J. Rozbiór Wody Natęczowskiej. - Rzecz czytana przez Jozefa Celińskiego Professora Uniwersytetu Warszawskiego na posiedzeniu publicznem D. 15 Stycznia 1817 Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1818;12:40-52.
39. Kędzia B, Hołderna-Kędzia E, Goździcka-Józefiak A, Buchwald W. Przeciwdrobnoustrojowe działanie Chelidonium majus L.**. Postępy Fito-terapii. 2013;14(4):236-43.
40. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1820;13.
41. Protokół posiedzeń [działu] umiejętności pod prezydencją Bergonzoniego 1812-1814, 1815-1818. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/066.
42. [Różne pisma dotyczące głównie wydziału lekarskiego i niektóre bruliony protokołów posiedzeń administracyjnych]. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/079.

43. Kincel F. Sposoby ratowania nieszczęśliwych w chorobach nagłych, śmiercią zagrażających. Warszawa: Drukarnia połączonych Gazety Warszawskiej i sukcesorów Tomasza Le Baum; 1806.
44. Obrazy prac i usiłowań Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk czynione na posiedzeniach ogólnych w 1815, 1816, 1817, 1818, 1819 roku przez Edwarda Czarnckiego sekretarza Towarzystwa. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/034.
45. Kincel F. Rozprawa o zapaleniu krtni i kanału powietrznego, czyli Chorobie zwanéj pospolicie krup (croup). Warszawa: w Druk. nro 646 przy Nowolipiu; 1818.
46. Fiałkowski I. Rozprawa Ignacego Fiałkowskiego. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1820;13:152-249.
47. Radca Stanu Prezydent Muncypalności i Policji Miasta Stoł: Warszawy... Gazeta Warszawska. 1818;(40 suppl 3):1081.
48. Cechy grzybów iadalnych, zdrowiu ludzkiemu nie szkodzących. (Ciąg dalszy). Gazeta Warszawska. 1818;(41 suppl 3):1109-10.
49. Cechy grzybów iadalnych, zdrowiu ludzkiemu nie szkodzących. (Ciąg dalszy). Gazeta Warszawska. 1818;(42 suppl 3):1137.
50. Przepisy służby zdrowia wyjęte z ogólnego urzędzenia administracyi i rachuby wewnętrznej dla wojska polskiego wszelkiej broni zatwierdzonego przez komitet wojskowy. Warszawa: Drukarnia Wiktora Dąbrowskiego; 1815.
51. Fijałkowski I. Rozprawa Ignacego Fiałkowskiego [...] na zapytanie Towarzystwa Królewskiego - Warszawskiego Przyjaciół Nauk ogłoszone na posiedzeniu publiczném tegoż Towarzystwa dnia 30 kwietnia 1814 roku w osnowie następującej: "Towarzystwo wyznacza nagrodę... Pisarzowi, który naydokładnieyszą poda instrukcyą, ułożoną w sposobie naystosownieyszym do pojęcia ludu, mającą za cel oświecić mieszkańców kraiu w tém, czego się strzedz i co czynić we wszelkich względach mają, dla zapobieźnia uszkodzeniu zdrowia i życia. Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów; 1819.
52. Peszke JE. Stulecie Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1820-1920 : dzieje Towarzystwa. Cz. 1, Pierwsze półwiecze. Warszawa: Towarzystwo Lekarskie Warszawskie; 1931.
53. Wolff A. Rys topografii medycznej miasta Warszawy. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1830;21:268-96.
54. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1822;15.
55. Kitaiewski A. Rys krótki wypadków rozbioru chemicznego wód mineralnych Gozdzikowskich czytany na posiedzeniu publiczném Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk przez Adama Kitaiewskiego Członka tegoż Towarzystwa. Dnia 30 Kwietnia 1821 roku. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1822;15:87-108.
56. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1823;16.
57. Celiński J. Opis Rozbioru wody mineralnèy, w Domu Szubertów przy ulicy Grzybowskiej i Ciepłej, czytany na Podziedzeniu publicznem Towarzystwa Królewskiego Warszaws: Przyjaciół Nauk dnia 30 Kwietnia 1822. przez Józefa Celińskiego Członka tegoż Towarzystwa. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1823;16:40-50.
58. Protokół posiedzeń ogólnych i wyborowych Towarzystwa [od 7 października 1821 do grudnia 1825]. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/062.
59. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1830;21.
60. Malcz W. Przymówienie się Wilhelma Malcza med. i chir. doktora, jako nowo obranego członka pudzież pochwała ś.p. Czekińskiego. Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk. 1830;21:21-41.
61. Protokół działu umiejętności w Towarzystwie Królewsko-Warszawskiem Przyjaciół Nauk zaczęty 8 kwietnia 1829 do [17 lutego 1830]. Located at: Archiwum Główne Akt Dawnych; 1/199/0/-/069.
62. Estreicher K. Bibliografia polska. Cz. 3, T. V : [E-F]. Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1898.
63. Kalkulator Jednostek Temperatury [Internet]. Kalkulator Jednostek Miar wersja 2.0; [cited 12.03.2021.] Available from: <https://kalkulator.jednostek.pl/temperatury>
64. Gałczyński Kl. Pieśni. Warszawa: "Czytelnik"; 1965.

MARIA JOANNA TUROS

Department of Medical Ethics and Palliative Medicine, Medical University of Warsaw, Poland

Correspondence to: maria.turos@wum.edu.pl

ORCID: 0000-0003-1343-9218

Doktor nauk medycznych, magister teologii, etyki i filozof. Absolwentka Akademii Medycznej w Warszawie, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej i Uniwersytetu Warszawskiego. Pracownik naukowy Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego. Członek honorowy Association des amis du musée du Service de santé des armées au Val-de-Grâce w Paryżu oraz członek Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Broni i Barwy w Warszawie. Autorka 6 książek, ponad 50 artykułów i esejów. Pasjonat naukowej rekonstrukcji historycznej i starych książek, tropiciel zapomnianych ścieżek, wijących się na marginesie głównych dróg Historii. Warszawianka z urodzenia i tradycji rodzinnych.